

УДК 911.3

Безлатня Л. О.

Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського

КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ МІЖЗОНАЛЬНИХ ГЕОЕКОТОНІВ

Ключові слова: міжзональний геоекотон, культурні ландшафти, лісостеп, степ, структура, раціональне природокористування

Наявність проблеми. У межах Укаїни є чотири міжзональних геоекотони, з яких два – між зонами мішаних хвойно - широколистих лісів та лісостепом і лісостепом та степом, частково досліджені [10]. За минулі два століття у ландшафтній структурі цих двох міжзональних геоекотонів суттєво зросли площі та значення культурних ландшафтів. Їх походження, структура і особливості функціонування неоднакові, відповідно неоднакова і роль різноманіття культурних ландшафтів у розвитку та раціональному використанню сучасних ландшафтів міжзональних геоекотонів. Розглянемо це детальніше на прикладі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ».

Аналіз попередніх досліджень. Зацікавленість географів та ландшафтознавців у пізнанні геоекотонів поступово збільшується. Це зумовлено тим, що темпи формування геоекотонів, особливо антропогенних, суттєво зростають. Це показано у працях В. С. Залетаєва, В. О. Ніколаєва, Е. Г. Коломица, М. Д. Гродзинського, Г. І. Денисика, Т. В. Бобри, П. М. Дем'янчука та ін. Однак, їх дослідження присвячені переважно загальним питанням формування геоекотонів, їх структурі та, частково, раціонального використання. Міжзональним геоекотонам приділено значно менше уваги. Виокремлюються лише праці Г. І. Денисика та О. І. Ситника [10], а також окремі статті Т.В. Бобри [1, 2] і П.М. Дем'янчук [6, 7]. Культурні ландшафти у міжзональних геоекотонах розглянуті лише частково [10].

Мета – розглянути значення культурних ландшафтів у раціональному функціонуванні сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп – степ».

Результати дослідження. Визначень поняття «геоекотон» є багато. П. М. Дем'янчук [6] та Г. І. Денисик і О. І. Ситник [10] виокремили їх близько трьох десятків. Заслугує також на увагу багатоаспектність сутності поняття «геоекотон», як географічного явища: «провідна зона», «контактна зона», «буферна поверхня», «гранична поверхня» та ін. Це зрозуміло, тому що у сучасному, часто дестабілізованому природному середовищі, суттєво збільшується мозаїчність і контрастність просторової структури, формуються нові межі – натурально-антропогенні й

антропогенні зі своїми речовинно-енергетичними потоками, міграціями і розселенням живих організмів, ландшафтною структурою тощо. Усе разом сприяє зародженню і функціонуванню геоекотонів різних просторових масштабів, із специфічними властивостями, структурою і стійкістю.

Т. В. Бобра вважає, що оскільки природні й антропогенні перехідні утворення є реально наявними і рівнозначними в структурі геопростору географічними системами, то термін «геоекотон» правомірно використовувати і для позначення межових геосистем антропогенної генези [1, 2]. Погляди Т. В. Бобри сприймаємо, лише зазначимо, що в дослідженнях антропогенних геоекотонів обов'язковим є врахування їх походження. У подальшому під *антропогенним геоекотоном розуміємо своєрідні й складні просторово-часові натурально-антропогенні та антропогенні утворення, що формуються в результаті взаємодії різних середовищ.*

За ієрархічною системою геоекотонів Східноєвропейської фізико-географічної країни [10], міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» відносять до третього порядку геоекотонів. Межі, що оконтурювали цей природний утвір у натуральному стані, тепер виділити не можливо із-за їх повної антропогенізації. Сучасні умовно-природні межі (північна і південна) визначені у відповідальності з фізико-географічним районуванням України [14]. Відповідно до нього, геоекотон між лісостеповою і степовою смугами Правобережної України включає в себе південну частину лісостепу і північний степ загальною площею близько 65 тис. км². Особливості його природних умов і ландшафту структуру детально розглянуто в окремих наукових працях [10, 14].

Визначень поняття «культурний ландшафт» теж багато [3, 9, 13]. Під культурним або конструктивним ландшафтом розуміємо «регульований людиною антропогенний ландшафт, що постійно підтримується у стані оптимальному для виконання накладеного на нього господарських, естетичних та інших функцій» [11, с. 73]. Суть поняття «культурний ландшафт», через основні його ознаки розкрито у статті Г.І. Денисика [9] та матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції «Культурний ландшафт: теорія і практика» [13].

Польові ландшафтознавчі дослідження упродовж 2008 – 2012 років дають можливість зробити висновок, що сучасне використання природних ресурсів і ландшафтна структура міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» не є ефективними і раціональними. Найбільш інтенсивно використання природних ресурсів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, а відповідно і його антропогенізація, що призвела до корінних змін ландшафтної структури, проходило з другої половини ХІХ ст. Повне господарське освоєння міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» дозволило віднести його до антропогенних геоекотонів типу «поле – поле», де усі процеси подальшого розвитку і внутрішньої геоекотонізації суттєво залежать від антропогенного чинника [10].

На початку ХХІ ст. у ландшафтній структурі міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України домінують (94–96%)

антропогенні ландшафти. Серед них кількісно переважають акультурні, а за площею поки що культурні ландшафти. Найгірше те, що в акультурному стані знаходяться каркасні антропогенні ландшафти – селитебні й дорожні. До акультурних відносяться також промислові, значена частина сільсько-, водо- і лісогосподарських, рекреаційних та белігеративних ландшафтів.

Селитебні (міські, містечкові й сільські) та дорожні (особливо автомобільні) ландшафти потребують повної реконструкції. Частково формування культурних селитебних і дорожніх ландшафтів розпочалося, але на загальному фоні вони простежуються слабо. Селитебні й дорожні ландшафти своєрідний каркас антропогенного ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України. На їх основі формуються культурний або акультурний ландшафт. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» серед селитебних ландшафтів поки що немає жодного міста, містечка, села або хутора, які можна було б повністю віднести до культурних. У структурі дорожніх до таких відносяться лише окремі ділянки автобану Київ – Одеса і дороги міжобласного значення Умань – Кіровоград, а також окремі дороги у межах Промислового Придніпров'я, зокрема у Дніпропетровській області.

Фонові (сільсько- і лісогосподарські) ландшафти у міжзональному геоекотоні «лісостеп – степ» Правобережної України займають 80 – 85% території. У подальшому їх площі не зазнають суттєвого зменшення, однак зміниться структура – майже у два рази зростуть площі лучно-пасовищних ландшафтів. Заміна ними деградованих ландшафтів (акультурних) польових і похідних лісових ландшафтів значно збільшить площі культурних сільськогосподарських ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп – степ».

Зараз польові сільськогосподарські ландшафти, які відносяться до категорії культурних, займають значні (до 32–36%) площі міжзональному геоекотону «лісостеп–степ», однак тенденцій до їх росту не спостерігаються, особливо за минулі 20–25 років. Разом з тим, саме сільськогосподарські культурні ландшафти підтримують екологічну рівновагу у між загальному геоекотоні і на їх сучасний стан та раціональне використання необхідно звертати увагу працівникам сільського господарства.

Серед лісових антропогенних ландшафтів в категорію культурних попадають лісові полезахисні смуги вік яких сягає 60 – 80 інколи й більше років. Ці смуги шириною до 20–30 м, у яких висота деревостану з дубу черешчатого та ясеню звичайного, з домішками клену польового і татарського, сягає до 20–24 м, є унікальними рукотворними насадженнями. Система лісосмуг продумана, в окремих районах міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» не лише гарно збереглася, але и взята під охорону. Зараз їх можна розглянути як зразок лісокультурних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп – степ».

Аналіз перспективних планів господарського розвитку областей, що знаходяться в межах міжзонального геоекотону «лісостеп–степ»

Правобережної України показує, що у найближчому майбутньому (10–15 років) тут в окремих районах значно зростуть площі акультурних ландшафтів. Серед акультурних «найкращі» перспективи у промислових, селитебно-промислових і водних антропогенних ландшафтів, особливо у межах частини міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України, що відноситься до Промислового Придніпров'я. Збільшення площі культурних ландшафтів можливе в результаті реконструкції сільськогосподарських, зокрема польових, ландшафтів, шляхом переведу їх у лучно-пасовищні та лісокультурні. Поступово, але зростають площі рекреаційних ландшафтів. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» їх зразками уже зараз є рекреаційні зони дендропарку «Веселі боковеньки» і «Хутір Надії», низки водосховищ і ставків, що належать до приватних землеволодінь, оформлені для відпочинку лісові ділянки тощо.

Висновки. Сучасна структура ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України явно не відповідає вимогам раціонального природокористування. За минулі 20–25 років спостерігається тенденція до збільшення площ актуальних ландшафтів. Найкращий шлях вирішення цієї проблеми – суттєво збільшити площу культурних ландшафтів, зокрема лучно-пасовищних в структурі сільськогосподарських та підтримання у належному стані уже наявних польових культурних ландшафтів; частково реконструкція та створення нових (за наявними зразками) полезахисних лісосмуг, а також суттєве зростання площ рекреаційних, заповідних та рекультивованих промислових ландшафтів. Для цього у майбутньому необхідно провести детальніші дослідження як акультурних, так і культурних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України: їх структури, функціонування, можливості реконструкції та раціонального використання.

Список літератури

1. Бобра Т.В. Двойственность характера и функций ландшафтных границ / Т. В. Бобра // Культура народов Причерномор'я. – 1998. – Вып. 2. – С. 53–55.
2. Бобра Т. В. Экотон – объект изучения ландшафтоведения XXI века / Т. В. Бобра // Записки общества геоэкологов. – 2000. – Вып. 3. – С. 20–22.
3. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В. М. Воловик. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 270 с.
4. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : у 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К. : ВПЦ Київський університет, 2005. – Т.2. – 503 с.
5. Дем'янчук П.М. Основні властивості географічних екотонів : сучасний стан проблеми / П. М. Дем'янчук // Наук. записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – 2001. – №7. – С. 34–37.
6. Дем'янчук П. М. До питання визначення поняття «географічний екотон» / П. М. Дем'янчук // Наук. записки ТНПУ імені В. Гнатюка. Серія: Географія. – 2002. – №2(7). – С. 100-104.
7. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
8. Денисик Г. І. Лісополе України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Тезис, 2001 – 284 с.
9. Денисик Г.І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г. І. Денисик // Культурний ландшафт: теорія і практика. – Вінниця : Едельвейс і К, 2010. – С. 3- 4.
10. Денисик Г. І. Міжзональний геоекотон «лісостеп - степ» Правобережної України / Г. І. Денисик, О. І. Ситник. – Вінниця : Едельвейс і К, 2012. – 217 с.
11. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство : навчальний посібник. Ч.І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця : Едельвейс і К, 2012. – 336 с.
12. Залетаєв

В. С. Экотонные экосистемы как географическое явление и проблемы экотонизации биосферы / В. С. Залетаев // Современные проблемы географических экосистем – М. : ИГ АН СССР, 1984. – С. 53–57. **13.** Культурний ландшафт: теорія і практика : зб. наук. праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : Едельвейс і К, 2010. – 204 с. **14.** Маринич О. М. Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Г. Тищенко. – К. : Знання, 2005. – 511 с.

Безлатня Л. О. Культурні ландшафти міжзональних геоекотонів.

Обґрунтовано власне розуміння понять «міжзональний геоекотон» і «культурний ландшафт»; на прикладі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України розглянуто особливості сучасної ландшафтної структури, показано роль та значення акультурних і культурних ландшафтів у його функціонуванні. Серед культурних ландшафтів виокремлено сільськогосподарські (польові та, частково, лучно-пасовищні), лісові антропогенні (полезахисні лісосмуги), рекреаційні та частково дорожні і селитебні. Показано, що у майбутньому саме ці культурні ландшафти складуть основу раціонального природокористування у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Ключові слова: міжзональний геоекотон, культурні ландшафти, лісостеп, степ, структура, раціональне природокористування.

Bezlatnya L. A. Cultural landscapes crosszonal geoeckotoniv.

Own understanding of the concepts of "crosszonal geoeckoton" and "cultural landscape" are presented. Using the crosszonal geoeckoton "forest-and-steppe – steppe" within the Right-bank Ukraineas the case study role and importance of cultural landscapes in its functioning are shown.

Keywords: crosszonal geoeckoton, cultural landscapes, forest-steppe, steppe, structure, rational nature masnagement.

Безлатня Л. А. Культурные ландшафты межзональных геоекотонив.

Обосновано собственное понимание понятий «межзональный геоекотон» и «культурный ландшафт», на примере межзонального геоекотону «лесостепь-степь» Правобережной Украины рассмотрены особенности современной ландшафтнй структуры, показана роль и значение акультурных и культурных ландшафтов в его функционировании. Среди культурных ландшафтов выделены сельскохозяйственные (полевые и частично лугово-пастбищные), лесные антропогенные (полезащитные лесополосы), рекреационные и частично дорожные и селитебные. Показано, что в будущем именно эти культурные ландшафты составят основу рационального природопользования в пределах межзонального геоекотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины.

Ключевые слова: межзональный геоекотон, культурные ландшафты, лесостепь, степь, структура, рациональное природопользование.

Надійшла до редколегії 31.08.2012